

TRYS UGNIES FORMOS

DAIVA VAITKEVIČIENĖ

Mitinis mąstymas nuo racionaliojo skiriasi tuo, kad jame metaforiškai siejasi iš principo skirtingos pasaulio figūros, patenkančios į tą pačią paradigmą dėl vieno ar keleto bendrų jutiminių požymių – spalvos, kvapo, konsistencijos, vietos erdvėje, judėjimo būdo ir t.t. Mitinę paradigmą lemia specifinė pasaulio klasifikacija, kuri nesutampa su šiandien įprastu pasaulio skaidymu, grupuojančiu objektus į gyvus ir negyvus, mineralus ir augalus, paukščius ir roplius, ir t.t. Mito logika, grindžiama figūratyvinėmis paradigmomis, nepaiso racionaliosios klasifikacijos ribų, todėl mitinės realybės objektas arba subjektas gali reikštis įvairiomis racionaliosiomis kategorijomis: zoomorfiškai, antropomorfiškai, botaniškai, dangaus šviesulių ir atmosferinių reiškinių formomis bei kitais pavidalais. Todėl atsiranda galimybė kalbėti apie mitinės raiškos būdus, arba figūratyvines formas, kurios tarpusavyje metaforiškai susijusios. Šiuo straipsniu siekiama aptarti tris metaforines *ugnies* formas: rožę, kraują ir auksą. Tai kelios iš daugybės ugnies raiškų, pasektos ir atpažintos lietuvių ir latvių mitų kontekste. Tyrinėjant mitines ugnies formas, daugiausia teko remtis tautosakos ir kalbos duomenimis. Kadangi baltišką mitinį universumą šiandien tegali būti įsivaizduo-

jamas tik iš fragmentiškų kadaise egzistavusios religinės sistemos skeveldrų, ypač vertinga medžiaga yra latvių liaudies dainos, išlaikiusios mitinius siužetus, ir bendras lietuvių – latvių tikėjimų masyvas. Tikėjimai – nedidelės apimties, bet gausybe variantų ir variacijų užrašyti tautosakos tekstai (mitiniais įsitikinimais grindžiami draudimai, pamokymai, patariimai, prognozės, pranašavimai ir t.t.) yra ta rišamoji medžiaga, leidžianti sujungti nutrūkusias asociacijų grandines ir atstatyti mitinių koreliacijų tinklą.

1. Rožė: botaninė ugnies manifestacija

Viena iš ugnies raiškų yra *deganti* Saulė: „Vidury dangaus laužas dega. Saulė“ (LTR 5051/177), „Dega visą dieną, bet nesudega. Saulė“ (LTt 5 5366). Pasakose Saulė pasirodo ir kaip *deginanti*, galinti karščiu sudeginti žmogų (DvPSO p. 117; žr. AT 298 A). Ugninis Saulės charakteris perteikiamas įvairiais figūratyviniais pavidalais, pavyzdžiui, mįslėse ji vaizduojama kaip degantis ažuolas (LTR 3360/44–11), raudonas gaidys (LTR 2187/42–68), auksinis obuolys (LTR 37/246) arba žydinti gėlė: „*Pražydo gėlė, pralinksmino visą pasaulį. Saulė teka*“ (LMD III 114/9–13). Bendrajame lietuviškų vaizdinių kontekste *raudonos gėlės* figūra reiškia ugnis, pavyzdžiui, sapnuoti žydinčias raudonas gėles reiškia gaisrą, plg.: „Mūsų kluonas kap degė, sapnavau, ką pas mani kluoni žydzį kokios kvietkos raudonos“ (LTR 6447/1378). Būdinga Saulės gėlė – rožė: būtent šiuo figūratyviniu pavidalu Saulė atgimsta per Kalėdas¹, plg.:

Kalėdų rytą saulė pražydo,

Vai lėliu lėliu kalėda.

TD 5 307.

Kalėdų rytą rožė pražydo,

Lėliu kalėda, kalėda.

LTR 1490/27.

Latvių dainos užtekančią ir besileidžiančią Saulę vaizduoja kaip rožių vainiką, rožių kerą, rožių darželį ir pan.² Kai kuriose figūratyvinėse modifikacijose aptinkame ir Saulę, ir rožę, pavyzdžiui, Saulė danguje augina rožių darželį, dėl kurio jai tenka susipykti su Mėnesiu:

Saule kūla Mėnesnīcu,

Ar sudraba čakarnīņu:

Saule sēja rožu dārzu,

Mėnesnīca nosaldēja.

LTD 10, 1608.

(Saulė mušė Mėnuli

Su sidabro kerplėša:

Saulė sėjo rožių daržą,

Mėnulis nušaldė).

Rožė yra rytinės arba vakarinės Saulės pavidalas, tai – užtekanti arba besileidžianti (*ugninė, raudona*) Saulė, plg.: „Skaista puķe ezerā: dienu zied balta, rītā un vakarā sarkana. Saule“ („Graži gėlė ežere: dieną žydi baltai, ryte ir vakare raudonai. Saulė“. LTM 2680a). *Raudona* spalva ir *apvali* forma yra pagrindiniai seminiai požymiai, jungiantys Saulės ir rožės figūras. Liaudyje rožėmis vadinamos raudonai arba rausvai žydinčios gėlės, kurių žiedo vainikas turi apvalų kontūrą, pavyzdžiui:

miškinė dedešva, *Malva sylvestris*: roželė³, roželės (LBŽ 212);

dedešva kiauliarožė, *Malva alcea*: roželės (LBŽ 212);

paprastasis erškėtis, *Rosa canina*: rožė (LBŽ 299), šunrožė (LBŽ 299);

piliarožė, *Althea*: rožė, kiaurarožė, aukštrožė (LBŽ 17);

dirvinis vijoklis, *Convulvulus arvensis*: roželės, rožačkėlės, vargo roželė (LBŽ 102);

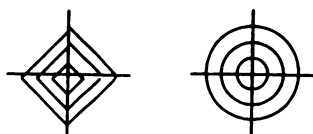
siauralapis gaurometis, *Chamaenerium angustifolium*: ožrožė (LBŽ 131).

Kaip teigiama *Lietuviškame botanikos žodyne*, rožėmis įvairios tautos vadindavo ne tik erškėtį, bet ir daugelį ryškiažiedžių augalų (LBŽ 299). Lietuviškos botanikos medžiaga rodo,

kad *rožems* būdingi raudoni / rožiniai / rausvi atspalviai ir iš keturių – penkių vainiklapių sudarytas žiedo vainikėlis. Ornamentuose rožė („roželė“, „rožiukė“, „erškėtėlis“) yra geometriškai taisyklingas „rombas su ataugėlėmis“⁴:

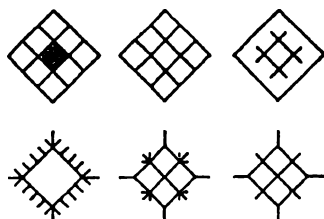

Ši figūra gaunama sukryžiavus dvi lygiagretes. „Sukryžiovimo“, „susikirtimo“, „išsišakojimo“ reikšmės įeina ir į *rožės* pavadinimą, kadangi rožė lietuvių kalboje vadinama kryžma arba išsišakojimas, plg.: *rožė* „pintinės lankų sukryžiovimo vietos išpynimas“, „briedžio, elnio ragų išsišakojimas“, *roželė* „arklio kanopos dvišakumas“ (LKŽ 11 p. 847). Rožė suprantama kaip kelių linijų susikirtimo arba išsišakojimo centras ir, kai kuriais atvejais, sankirtos taško užpildymas apskritimu arba rombu. Būtent taip atrodo „pintinės lankų susikryžiovimo vietos išpynimas“:

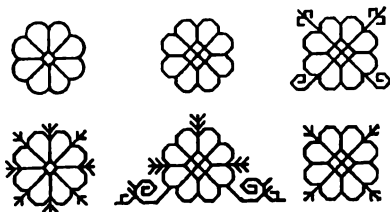

Analogišką formą turi latviški *Saulės ženklai* (*Saules zīmes*), kurių didžiulė įvairovė susiveda į du pagrindinius tipus – rombinius ženklus (1) ir rozetes (2)⁵:

(1) rombiniai ženklai:

(2) rozetės:

Rombiniai *Saulės ženklai* sudaryti iš įvairių kryžminių kombinacijų, kai kurie variantai labai artimi lietuvių *roželei*, plg.:

Saulės žīmė

roželė

Rozetiniai *Saulės ženklai* yra ornamentinė *rožės* imitacija. Tai geometrizuoti augaliniai ornamentai, giminingi soliarinei verpsčių, prieverpsčių ir kitų liaudies buitės dirbinių puošybai Lietuvoje⁶. Jie turi panašią prasmę, kaip latviški rombiniai *Saulės ženklai* ir įvairių modifikacijų kryžiai, vaizduojantys *spinduliuojančią*⁷ Saulę (tarp jų ir lietuviškų antkapinių kryžių saulutės).

Atskleisdami kelis *Saulės* ir *rožės* figūrų bendrumus, norėtume pabrėžti koreliuojančių semų vaidmenį kuriant botaninę *Saulės* raišką. Kelios dominuojančios semos – /raudona/, /apvalu/, /sukryžiuota/ – lemia asociatyvų metaforinį ryšį tarp *Saulės* ir *rožės* figūrų. Tapatumas, kaip ir metaforos atveju, yra dalinis – iš daugelio galimų seminių požymių parenkami keli dominuojantys aspektai, leidžiantys *rožę* laikyti botanine *Saulės* manifestacija. Antra vertus, koreliuojantis seminių požymių kompleksas implikuoja *rožės* ugnines savybes.

2. Rožė ir ugnis

Rožės figūrą galime aptikti ir kitokiame – medicininiame – kontekste: rožė vadinama „liga, pasireiškianti ryškiai ribota raudona dėme odoje, temperatūros pakilimu“ (LKŽ 11 p. 846). Liaudyje žinomos „dvylikos sortų rožės“ (LTR 4813/9) – smegenų, dantų, širdies, gyslų, kaulų, lekiančioji, sausoji, vandeninė, pūslinė ir t.t. Užkalbėjimuose rožės dažnai apibūdinamos pagal spalvas, pavyzdžiui: „pirma – balta, antra – raudona, trečia – mėlyna ir t.t.“ (LTR 4156/112). Rožių spalvos priklauso nuo jų prigimties, pavyzdžiui, „jei undeny peršalai, tai baltos lelijos – undeninė rožė“ (LTR 4813/9). Rožių spalvų reikšmės tampa iškaitomos mitiniame spalvų reikšmių kontekste, pavyzdžiui, *baltoji rožė*, sietina su *vandeniu* ir *šalčiu*, mitiškai gimininga *baltai saulei* – liaudies meteorologija aiškina, kad jei Saulė leidžiasi balta, rytojaus dieną *lis* (LTT 26442). Kai Saulė balta – šviečia pro debesis – ji *braido vandenyje*, todėl ima lyti: „Saulė braido, bus lietaus (slenka debesyse)“ (LzTŽ 39), „Jei Saula prieš sedimų debesin brenda, tai prieš lietų“ (LTR 1515/9–1).

Priešingai negu balta, raudona Saulė reiškia giedrą, nelietingą orą: „Kad saule noriet sarkana, būs sauss laiks“ („Kai saulė nusileidžia raudona, bus giedras oras“ LTT 26443). Analogiškai, *raudona rožė* yra sausa, karšta, ugninė (*vs* vandeninė, šalta). Ji atsiranda nuo karščio, plg.: „Nuo išgąščio ir nuo didelės gėdos keliiasi rožė. Kad tenka labai susigėsti, tai kaistu ir kaistu, ir tuoj jaučiu rožę išsikeliant.“⁸ Norint išgydyti ugninę rožę, /raudona/ transformuojama į /balta/, plg.:

Lygioj pievoj užaugo dvi rožės – viena balta, kita raudona. Raudona nunyks, o *baltoji uždigs!* LMD I 940/31.

Kadangi *baltoji rožė* yra vandeninės prigimties, *raudonos* tapimas *balta* reiškia perėjimą nuo ugnies prie vandens, t.y.

rožės „gesinimą“. Rožė suprantama kaip mitinis ugnies per-
teklius žmoguje, kitaip tariant, *uždegimas*. Užkalbėjimai rodo
kelis ugnies slopinimo būdus. Be minėto gesinimo vandeniu
(/raudona/ → /balta/), praktikuojamas gesinimas *žeme* (var.
juoda vilna, mėlynų popieriumi), t.y. *raudonos* spalvos slopinimas
juoda, plg.: „Žemės reikia be saulės paimt ir be saulės padėt.
Reikia apdėt, kas tau sopa“ (LTR 4424/79); „Čia aš apkabinu
tą baltą, mėlyną ir raudoną rožę (*Juodą vilną išpešiojus apdėti*
ir 24 valandas laikyti)“ (LMD I 1063/48); „ruginiais miltais
pabarsto (sausai) ir *mėlynų popieriu* apsupama“ (LTR 1031/
267). Ugnis taip pat slopinama atliekant judesius priešinga
Saulėi kryptimi, pavyzdžiui, reikia „Bevardžiu pirštu sukti
prieš saulę aplink rožę“ (LTR 4035/11).

Kiek kitaip rožė gydoma įeinant į sakralinius santykius su
Saulė, kuri, kaip matėme, pati suprantama kaip rožė. Norint
išgydyti rožę, „reikia kalbėti užkalbėjimą tris kartus: *saulės*
tekėjime, laidoje ir vėl tekėjime, (...) *atsisukus į saulę*“ (LTR
4118/193); „Užkalbama ant cukraus gabaliuko ar ant saldai-
nių, kurie turi būti į tris dalis padėti. Trys daiktai, užkalbėjus
juos turi suvalgyti. Vakare *in saulę atsigrižus* persižegnot ir
ramiai pastovėt, kol suvalgysi. Užkalbant rytą, turi *atsigręžti*
į rytus prieš saulę ir ramiai burnon insidėt, ir ramiai pastovėt“
(LTR 4765/454). Kartais patys užkalbėjimų tekstai mini Saulę,
plg.: „Kaip saulė teka čysta ir šviesi, taip prašau apgydyt šitos
rožės“ (LTR 4813/167), „Rože, rože, išeik iš šio daikto, kad
saulė iššviestų ir rožė nubėgtų in undenio“ (LMD I 940/44).
Užkalbėjimuose minimas *Marijos darželis* („Daržely Marijos
trys rožės, dvi pražyda, viena nuvyta“) primena dainose mi-
nimą *Saulės darželį* („Insistočiau, sodino lile, Saulės darželin
(...), Nusiskinčio (...) Žalių rūtų“, SIS 1198), *Saulės dukrytės*
daržatį, „kur aug devynios rožatės“ (RD 1, 62) arba *Raja rūžu*
dūrženų (Rojaus rožių darželį, LTdz 1, 343(L)). Užkalbėjimuo-
se, kreipiantis į krikščioniškąją mergelę Mariją, ji tapatinama

su rože: „Sveika, Rože Marija, melsk, kad rožė pražūtų dabar toj adynoj kas serga“ (LTR 3585/209). Tai rodo, kad rožė gali būti gydoma dviem mitiniais būdais: (1) apeliuojant į sakralinę ugnies sferą (pavyzdžiui, rožės pavidalo deivę) ir (2) parenkant opozicines mitinio kodo figūras, pavyzdžiui, *raudona rožė* vs *balta rožė* (ugnis vs vanduo), *raudona rožė* vs *juoda vilna* (ugnis vs žemė) ir pan. Abiem atvejais rožė gydoma remiantis jos mitinės (*ugninės*) prigimties žinojimu.

3. Kraujas

Raudonos spalvos rožė metaforiškai siejasi su kita raudon-spalve figūra – *krauju*, plg.:

Kur kraujas bėgo,

Rožė žydėjo.

LTR 701/55.

Karvė subliovė, tvorą sugriovė, raudona rožė pražydo. Kiškis nušautas.
LTR 37/1158.

Kraujas, kaip ir rožė, yra ugninis, plg.: „*Ugniavystas kraujas*, paparcia žiedas, Apraima upe. Tegul šitas kraujas nustas teket“ (LMD I 946/9, „apžadėjimas“ nuo kraujo tekėjimo)⁹. Jis pasižymi tam tikrais terminiais efektais, plg. šiuos posakius: *kraujas verda* („pykstu, gaila, skaudu“), *karšto kraujo* („temperamentingas“), „nuo tavo žodžių jiems *kaista kraujas* (tu juos uždegi, sujaudini)“ (LKŽ 6 p. 461).

Kraujas – *karštas raudonos spalvos* skystis – yra kita, fiziologinė, ugnies raiška. Tai pati seniausia ugnies forma: *deganti* ugnis yra kilusi iš mitinių personažų *kraujo*, plg.: „Paėmė Liucipierių toks pyktis, kad ėmė jis kočiotis voliotis po žemę. Jo *kraujas virė*, *degė* iš pykčio. Iš čia ir pasidarė pragaras“ (LTt 4 p. 165); „Jėzus metė savo kraują ir padarė pragarą *degantį*“

(BILLS p. 10). Tai pirmapradė ugnis, kadangi nė žemėje, „nė rojui, nė dangui ugnies nebuvo“. Dievas siuntė kregždę ugnies parnešti iš pragaro, dėl to iki šiol „kregždės po kaklu ir ant uodegėlės tokios rauduonos dėmikės yra, kad jos ugnį (...) iš pradžios svieto parneš“ (LTR 3470/111). Kai kurie kiti paukščiai irgi turi raudonų dėmių, kurios siejamos su *krauju*, pavyzdžiui, dagilėlio pagurklė raudona nuo *Jėzaus kraujo lašų* (BILLS p. 79–80), meletos pakaušis buvęs velnio *krūvinai sumuštas* (LTt 4 p. 443) ir pan.

Kraujo, ugnies ir ugnianešės kregždės (kuri, beje, neleidusi gyvatei sužinoti, jog žmogaus *kraujas* yra gardžiausias, LTt 4 p. 446) ryšius rodo ir liaudies botanika, pavyzdžiui, *ugniažolė* (*Chelidonium majus*) – augalas, kurio šaknys yra ugnies spalvos – vadinama *kregždažole*, *kregždine*, *kregždyne* (LBŽ p. 84), taip pat kraujuote (LBŽ p. 84). Šis augalas vartojamas kraujuojant – „Jei macnai kraujai aina moteriškei, gerc reikia“ (LTR 6447/185). Be to, ugniažolė gydo ir odos ligas – tinka „ir nuog karpų, ir nuog dedervinių“ (LTR 6447/185), o dedervinė, egzema liaudies medicinoje suprantama kaip ugnis, plg.: „Marei ant burnos ugnis apšoko“ (LKŽ 17 p. 386). Gydymas ugniažole yra mitinė *ugnies „ištraukimo“* procedūra¹⁰ – tai rodo kitų ugniinių žolių vartojimas:

Kad votis, tai ugnialapį [šalpusnį, *Tussilago* – D. V.] prisidėk, tai ugnį ištrauks.¹¹ LKŽ 17 p. 378

Gundegu¹² ziedus lieto čulgu plāstera vietā (Vėdrynų ziedus deda voties plėtimosi vietoje). LTT 31108

Visi „ugniažolyniai“ figūratyviai reiškia ugnį ir reikalauja analogiško atsargumo, pavyzdžiui, „Ugunspuķi (gundegu) nevajaga istabā nest, izcelsies ugunsgrēks“ („Vėdryno negalima nešti į namus, nes kils gaisras“, LTT 31109). Tokie patys draudimai galioja ir kitiems ugnį kaupiantiems augalams, pavyzdžiui, ugniniam ažuolui, kuris, anot M. Pretorijaus, pri-

klausās Perkūnui ir kuriame esanti šventoji ugnis. Saugantis gaisro, šio ažuolo negalima naudoti statybai, kadangi į jį nukirstą paprastai trenkia Perkūnas¹³.

Vartojant ugninius augalus gydymui, jie ištraukia iš žaizdos ugnies perteklių, analogiškai kaip Saulė – ugninė deivė – slopina rožės *degimą*. „Ugnies“ ligos gydomos *atstatant santykius* su visa ugnies sakraline sfera, kadangi rožės, votys, karpas ir panašūs dalykai randasi dėl pažeistų santykių su ugnimi, plg.:

Ugnį reikia gesinti gražiai ir švarių vandeniu, – sukaupti židinių ir neišmėtyti ugniakuro, – todėl, kad ugnis yra šventa. BILMM 238

Kas nešvarių vandeniu ugnį užlieja, tam ant veido ar ant rankos pasidaro rožė. BILMM 229

Nedrįskt ugunį splaut, tad dabū ugunsvātis uz lūpām (Negalima spjauti į ugnį, nes tuomet ant lūpų atsiras ugninė votis)¹⁴. LTT 30953

Ja ugunį splauda, tad uzmetas uz mēles vai arī uz lūpām čulkas. (...) čulkas ir jāapspauda ar ogli un ogle jānoliek atkal vecā vietā atkal (Jeigu spjaudai į ugnį, tai ant liežuvio arba ir ant lūpų darosi pūslės (...). Pūslės reikia apspaudyti su anglimi ir anglių padėti atgal į senąją vietą). LTT 30927

Ugninės kilmės skauduliai gydomi *ugnimi*, taip pat, kaip liaudies medicina rekomenduoja gydyti ir kitas ligas, pavyzdžiui, nuo mėnulio apžibinimo (vaikščiojimo naktį) gydoma padedant ligonio drabužį arba daiktą prieš mėnulį (BIVV 652–656), išsigandus šuns, aprūkoma to šuns plaukais (BIVV 841) ir pan. Dėl to ugniažolyniai tinka gydyti votims, žaizdoms ir kitiems ugniniams susirgimams, kuriuos sukelia ugnies perteklius žmogui. Antra vertus, šios žolės taip pat sulaiko *kraujosruvą*. Kraują stabdantys ir žaizdas gydantys augalai siejami su sakraliomis būtybėmis, pavyzdžiui, paprastoji jonažolė (*Hypericum perforatum*), latviškai vadinama asinszāle („kraujo žolė“), turi kelis „biblinius“ pavadinimus – *Jēzaus žaizdų žolė*, *Marijos žoliukės* (LBŽ p. 175), *marijakraujės* (LTR 6447/298, LTR

6447/1413)¹⁵. Šiuos pavadinimus motyvuoja platesni mitiniai siužetai, aptinkami užkalbėjimuose nuo kraujo tekėjimo ir etiologinėse sakmėse, plg.:

Ėjo ponas Jezus per Cedros upį ir puolė ponas Jezus ir nusimušė pirštelį ir kraujas bėgo Viešpaties. Tai taip ir mano bėga. Viešpati Jezau, sulaikyk mano kraują. MLZ 25

Ajo Panelė Švenciausia per loukelius, pataikė kojai in akmenėli, numušė mažų pirštelį, aptaškė akmenėli kroujaliu. Per tą kraują Švenciausios Panelės sustok kraujas iš NN kūno tekėjis. KrK 1

Senovėje akmenys augo. Vieną kartą ėjo Pana Marija ir nusimušė į akmenį kojos pirštą. Ji tada labai supyko ir pasakė: „Kad tu didesnis neaugtum!“ Nuo to laiko akmenys daugiau nebeauga. BILLS p. 10

Dėl pralieto Marijos arba Jėzaus kraujo ir dabar kai kurie akmenys yra su raudonomis dėmėmis, apaugę raudonomis kerpėmis ar „raudoni kaip kruvini“¹⁶. Vienas iš tokių raudonų akmenų, buvęs Rambyno kalne, atspindėdavo tekančią ir besileidžiančią Saulę. Anot O. Glagau, „jis gulėjo žemesniuojų galu į pietus, ir *saulė vis patekėdavo ant jo*; todėl lygus paviršius *suspindėdavo patekant ir nusileidžiant dangaus šviesuliui*, nes įstrižai ant akmens krintą spinduliai atsimušdavo nuostabia *auksine šviesa*. Akmens masė buvo kietas *raudonai juodas granitas su žėručiu*“¹⁷. 1811 metais suskaldžius šį akmenį, raudono granito gabalai buvo „šventai saugojami tų, kurie gavo jų parsinešti, kaip namų paladijumas, saugantis nuo stichinių nelaimių ir gydantis žaizdas, nelyginant *Perkūno pirštai*“¹⁸. Beje, Perkūno pirštai, arba Perkūno kulkos, irgi dažnai buvo naudojami žaizdoms gydyti, pavyzdžiui, „sumaltų kulų milteliais barsto žaizdą“ (BIPLLT 582)¹⁹. Be to, Perkūno kulka galima sustabdyti bėgantį kraują: „jeigu iš žaizdos kraujas bėga, tai patrina su juo [tuo akmeniu – D. V.], ir kraujas nebėga“ (BIPLLT 574). Tokiais akmenimis gydomi ir skauduliai, sumu-

šimai, karpas (BLPLLT 571, 598), dedervinė (BIPLLT 575) bei rožė (BIPLLT 584). Tad Perkūno kulkos funkciškai identiškios raudoniems, Jėzaus ar Marijos krauju aplaistytiems akmenims, kurie vėliau buvo prakeikti ir liovėsi augti. Kai kurie šio etnologinio siužeto variantai teigia, kad akmenys nustojo augti Dievui iš dangaus pasiuntus *ugnį* (IT p. 68) arba *užgriovus griausmui* (TD 4 p. 278; LTR 2560/293; LTR 2376/1)²⁰. Aki-vaizdu, kad turimas galvoje Perkūno *prisilietimas* prie akmenų (plg. Marija, Jėzus *užkliudo* akmeni), kadangi Perkūnas dažniausiai trenkia į akmenis (žr. BIPLLT 148–164). Perkūnas „daugiau muša į raudonakmenis, o į juodakmenis nemuša“ (BIPLLT 159a), ir tai leidžia jį identifikuoti su „bibliniais“ personažais, kuriems praliejus kraują atsiranda *raudoni* akmenys. Be to, *krauju* vadinamas ant akmenų su pėdomis susirinkęs vanduo, kuris naudojamas gydymui, taip pat, kaip ir po pirmos *perkūnijos* ant akmens įdubų susikaupęs lietus²¹. Šie faktai rodo neabejotiną Perkūno ir raudonų („*krauju* aplaistytų“) akmenų ryšį, susiejantį Perkūną su jo ugnine raiška.

4. Gyvųjų ir mirusiųjų ugnis

Rožės ir *kraujo* figūros reprezentuoja tą patį mitinį ugnies turinį, todėl viena figūra nesunkiai gali transformuotis į kitą. Tai koreliuojama su kitokio pobūdžio transformacijomis, pavyzdžiui, perėjimu iš gyvenimo į mirtį. Žmogui mirštant, vyksta tam tikra figūratyvinė metamorfozė – ten, kur trykšta *kraujas*, išdygsta *rožė*:

Kur *kraujas* tiško,
Ten *rožė* dygo,
Kur galva krito,
Žemčiūgai blizga.

Kur galva krito,

Bažnyčią statė,

Kur kraujas bėgo,

Rožė žydėjo.

LTR 701/55

Rožė, išdygusi mirties vietoje (arba ant kapo), tapatinama su mirusiojo siela: „Juk tai ne rožių žiedelis, Tai dvase jauno bernelio, Kur's miręs dėl smutnybės“ (KlvD p. 113). Pagal kiek kitokią versiją mirusiojo vėlė gyvena gėlėse: „Kadu žmogus miršta, o pamirus kiek laiko būna gėlėsna, kol jį kur paskiria, paskui iš tų gėlių vėl skirsto po žmones, ir vėl gema ir auga žmonės.“²² Mirusieji reiškiasi per gėles, kai tuo tarpu žmogaus gyvybinės galios turi kitą ugninę formą – kraują, kuris sveikam žmogui suteikia raudoną spalvą, plg.: „Gynant ligonies veidas skaištėja, t.y. darosi aiškiai raudonas“ (LKŽ 12 p. 665).²³ Todėl, pavyzdžiui, užkalbėjimuose kraujo ištekėjimas tapatinamas su sielos (vėlės) išėjimu iš kūno:

Valiuli Dzievuli, kroujų suturėk, *dūšios iš kūno nevaryk*, kad su krouju *nebėgtų*, kūno vieno nepaliktų. KrK 2

Valiolio Dzievolio, per Dougio akmenėlių, per Bubį užuotėlį, tavy prašou, tau insakou – žodžį tark, *kroujų sulaikyk*, kad iš NN *gyslų nebėgtų*, *dūšios iš kūno neviliotų*. KrK 3

Žmogui mirštant, kūno ugnis – kraujas – transformuojasi į botaninę ugnį – rožę. Žinoma, kad mirusiųjų ugnis gali manifestuotis ir tiesiogiai – vėlė matoma kaip „ugningas žmogaus pavidalas“ (BsIGVV p. 145, 147), klaidžiojanti žvakelė (LTR 1599/68, 2269/90, 1072/204) ar žiburinis (LTR 4732/194). Todėl rožė, išdygusi mirties arba palaidojimo vietoje, ženklina ugninę vėlės prigimtį. Tai lemia atitinkamas laidotuvių tradicijas, pavyzdžiui, dainose rožės yra tradicinė kapų gėlė²⁴,

plg.:

Mani pakavokit
Ant aukšto kalnelio,
...
Mani apsodykit
Raudonom roželēm.

LLD 3 671

Kaut zinātu to kapsētu,
Kur guļ tēvs māmuliņa,
Es kapsētu appušķotu
Sarkanām rozītēm.

LD 4070

(Kad žinočiau tą kapą,
Kur guli tėvas mamuzė,
Aš kapelį išpuoščiau
Raudonomis rožėlėmis.)

Reikšdama mirties transformāciju, *rožē* padeda mirusiajam pereiti ī naujā būsenā (patekti ī kitā pasaulī), todēl jī kartais vaizduojama kaip mitinis augalas, kuriuo galima užkopti ī dangū:

Iestādīju baltu rozi
Baltā smilšu kalniņā;
Tā izauga liela, gara
Līdz pašām debesīm.
Es uzkāpu debesīs
Pa tiem rožu zariniem.

LD 34041

(Pasodinau baltā rožē
Baltame smilčių kalnelyje;
Ji užaugo didelė, aukšta,
Ligi pat dangaus.
Aš užkopiau ī dangū,
Tomis rožių šakelėmis.)

Dēl mediacinēs funkcijas rožēs gali būti naudojamos īkapsēms. L.A. Jucevičiaus liudijimu, XIX amžiuje Žemaitijoje rožēs sudaro tradicinē īkapių dalī: „Žemaičiai karstā iš vidaus iškloja plona drobe, įvairiais raštais išsiuvinėta ir laukinėmis rožėmis apkaišyta, kuri ir vadinama īkapsėmis“ (SDŽ p. 19)²⁵. Tokiā pačią mediacinē funkcijā gali turėti ir kitokia raudonos

spalvos simbolika, pavyzdžiui, mirusiajam buvo rišama *raudona* juostelė: „Mironam, kad tas tikko izdzisis, trīs reiz jāapsien sarkana mataukla“ („Ką tik mirusį žmogų reikia tris kartus apjuosti raudona virvele“ (LTT 20769). *Raudona virvelė* (juostelė) manifestuoja ugnį, pavyzdžiui, jaunamartė „*in pripečkų* juostų meta raudonų“ (LTR 6447/232), „kad *pečius kūrentųsi*“ (LTR 6447/1490)²⁶. Ugnis grynuoju pavidalu, pavyzdžiui, žaibo ugnis, taip pat padeda mirusiajam pakeisti būseną ir pereiti iš gyvųjų pasaulio į dangišką buveinę – manoma, kad „griausmo užmuštas žmogus eina dangun“ (BIPLLT 881). Tai rodo, kad rožė – botaninė ugnies forma – yra tik figūratyvinė priemonė išreikšti ugnies dievų galias ir funkcijas.

5. Rožių darželis

Botaninis ugnies sakralumas iki paskutiniųjų laikų nesąmoningai išlaikytas buitinėje plotmėje – sodinant ir prižiūrint gėlių darželį. Latvių dainose gėlių darželis vadinamas rožių darželiu (*rožu dārzs*) – svarbiausios jo gėlės yra rožės, o tiksliau – piliarožės (latvių dainų *roze* yra „kokroze, kāršu roze“²⁷). Kiek kitaip yra lietuvių dainose, neišsivaizduojamose be *rūtų darželio*, kuriame auga rūtos, rožės ir lelijos. Lietuvių *rūtos* turi vieną bendrą bruožą su latvių *rožėmis* – jos, kaip ir rožės, išdygusios iš kraujo lašų, plg.: „Rūtos yra šventos ir nešventintos, nes jos yra išdygusios iš Jėzaus kraujo lašų: kai Jėzus meldėsi alyvų daržely, nulašėjo kruvinas prakaitas ir išdygo rūtos“ (BILŽPT 1838). Arba: „Kada Jėzusą nukryžiauo, šv. Magdalena surinko nukritusius kraujo lašelius ir pasėjo. Išaugo rūtos, už tai rūtų negalima mėtyti“ (BILLS p. 101). Rūtų sąsają su krauju galima paaiškinti tik žinant, jog *rūta* buvo vadinama miltinė meškauogė, *Arctostaphylos uva-ursi*²⁸, kurios raudonos uogos primena sustingusius kraujo lašus. Dėl raudon-

nu uogų šis augalas vadinamas *kristakrauje*²⁹. Kraujo atsiradimas rūtų darželyje yra mitiškai motyvuotas, kadangi manoma, jog, sodinant gėles, turi būti pralietas *kraujas* – reikia po žeme „pakišti gyvulio galvą“ (BILŽPT 1849), „užkasti kokia nors galva (varlės, pelės ar viščiuko), to nepadarius neaugs“ (BILŽPT 1847). Analogiškai ritualai atliekami sode: „Jeigu obelis neveda vaisių, tada po medžiu užkasa koki gyvulį“³⁰, „Kad pasodintas medelis prigytų ir augtų, reikia jį pasodinus paliet šiltu paukščio ar gyvulio krauju“ (BILŽPT 1884). Gyvos galvos pakasimas (kraujo praliejimas) įeina į platesnę aukojimo mirusiesiems temą, plg. šiuos tikėjimus:

Sodinant bijūną reikia po šaknimis pakišti gyvulio galvą, tai nestips gyvuliai. BILŽPT 1849

Jeigu šeimyna mato, kad ruošiasi mirti tėvas arba diedukas, tai sako, kad reikia papjauti veršelis arba paršelis, nes gali gyvuliai gaišti. BML 593

Laidotuvių auka suprantama kaip mirusiojo dalies atidavimas: „Pagrabui reikia papjauti gyvulį, nes *vistiek savo atsiims*. Kručo pagrabui nieko nepjovė, tai dvi avys nustipo“ (BML 594). Tokia pat dalis (auka) atiduodama užkasant gyvulį arba šviežiu krauju laistant obelis, nes čia gyvena vėlės (plg. „Negalima kirsti obelys, grūšios ir visi vaisiniai medžiai, nes sako, kad tuose medžiuose gyvena protėvių dūšios“, BILŽPT 1928).

Gėlių darželis, taip pat kaip ir sodas, yra sodybos vėlių buveinė: čia jos, kol „būna gėlėse“ (žr. § 4), gyvena žmonėms nematomą gyvenimą, plg.:

Ozols auga, zari dega,

Gailis dzied galiņā.

Es nezinu kālabad

Māmiņ' mani neredzēja;

Es ozola galiņā

Biju rožu dārziņā.

(Ažuolas auga, šakos dega,

Gaidys gieda viršūnėlėje.

Aš nežinau, kodėl

Mamužē manēs neregėjo;

Aš ažuolo viršūnėlėje

Buvau rožių darželyje.)

Kraujas arba „gyva galva“ yra aukos mirusiesiems, kadangi „mironam vajagot jaunu asinu, un ja viņam tās nedodot, tad tas pats ar savu roku ņemot kādu lopu“ („mirusiajam reikalingas šviežias kraujas, ir jeigu jam jo neduoda, tai jis pats savo ranka ima kokį nors gyvulį“, LTT 2080). Kraujas leidžia mirusiojo vėlei patekti į dangų, plg.: „Kādu kustoni kauj uz bērēm, ar tādu iejāj debesīs“ („Kokį gyvulį skerdžia šermėnims, su tokiu keliauja į dangų“, LTT 2082). Matome, kad *kraujas* koreliuoja su *rože*, per kurią galima užkopti „ant debesėlių“, ir – pratešiant figūratyvinę izotopiją – su *žaibo ugnimi* („griausmo užmuštas žmogus eina dangun“, žr. § 4). Tai dar kartą pademonstruoja, kaip skirtingomis, bet tarpusavyje esmingai susijusiomis figūratyvinėmis formomis reprezentuojamas identiškas mitinis turinys.

6. Auksas

Kraujas – takus raudonas skystis – yra *skysta* ugnies forma. Jei *skystumo* požymį pakeistume *kietumu*, šioje pozicijoje rastume kitą ugninę figūrą – *auksą*. *Auksas* – kietas ugnis³¹ – tautosakoje dažniausiai regimas ne grynu (lydinio) pavidalu, bet kaip *pinigai* arba kaip *auksiniai daiktai*, žymintys soliarinį sakralumą, pavyzdžiui, Saulė vaizduojama *auksiniu obuoliu* („Aukšinis obolelis po žemę ridinėja. *Saulė*“, LTR 37/245), *aukso žiedu* („Iš lango į langą aukšinis žiedelis. *Saulė*“, LTR 4040/31)³², ji pasipuošusi *aukso vainiku* (LD 33917), *aukso juosta* (LD 33820), *auksiniais bateliais* (LD 33992)³³ ir pan. Pinigai tautosakoje turi ne tik finansinę, bet ir mitinę vertę – jais manifestuojasi ugninės būtybės, ir ne tik *Saulė*, sidabriniam dubenyje žarstanti auksinės monetos (Tdž 54911), bet ir ugninis *Aitvaras*³⁴ bei *vėlės* (klajojančios *žvakelės*, *žiburiniai*, *žaltvykslės*). Tai lemia mitinis ugnies ir aukso ryšys – ugnis nesunkiai trans-

formuojasi į pinigus (pavyzdžiui, žarijos virsta monetomis, LTt 4 p. 568) ir atvirkščiai, pinigai pasirodo ugniniu pavidalu, – folklorinis *degančių pinigų* siužetas yra vienas iš labiausiai žinomų. Ugnies ir pinigų koreliacija atsispindi ir apeiginėje plotmėje, pavyzdžiui, per Joninės šokinėjant per *laužą* tikimasi *daug pinigų* („Jāņu naktī meitām un puisiem jālec pār uguns-kuru, tad būs daudz naudas“³⁵). Tai remiasi bendru įsitikimu, kad į šventinį laužą Dievas beria pinigus („Ugnskura pelnos Dieviņš naudu ber“, LTT 11500). Toks ugnies ir pinigų ryšys leidžia auksą laikyti figūratyvine ugnies forma.

Kaip ugnies manifestacija auksas koreliuojamas su kitomis ugninėmis figūromis, pavyzdžiui, krauju (skysta ugnimi), plg.: „Kur kraujai tiško – auksas byrėjo“ (LLD 3 439), „Kur kraujas tiško, žemė žibėjo, Visi karaliai žiūrėt išėjo“ (LLD 3 478). Pasakose iš nužudytų vaikų *kraujo* (arba iš užkastų / sudegintų kūnų) išauga stebuklingos obelys su *auksiniais obuoliais* (LTR 1096/188), *auksiniais lapais* – pusė Mėnulio, pusė Saulės (LTR 2442/417), medžiai *aukso sidabro lapais ir žiedais* (LTR 840/163) ir pan.³⁶ Auksas turi tokią pat ritualinę vertę, kaip ir kraujas, sakysim, gėlių darželyje aukojamas kraujas („gyva galva“) arba pinigai, plg.: „Kad žolynai darželyje gerai augtų, reikia po jų šaknimis užkasti padėjus pinigų“ (BILŽPT 1798). Pinigai darželyje manifestuoja ugnį, todėl nulemia ryškia raudoną žiedų spalvą, plg. šiuos tikėjimus:

Sodinant pinaviją, reikia pilti po šaknimis smėlio ir padėti varinį pinigą, tai geriau augs ir žydės. BILŽPT 1851³⁷

Jurginus reikia tada sodinti, kai kūrena krosnį, tai gražiau žydės (bus raudoni; turės labai daug žiedų). BILŽPT 1841

Mergos, eidamos sodinti jurginų, pirma pažiūri į ugnį ir žiūrėdamos į jurginus eina jų sodinti, tai tada jie gražiai žydi. BILŽPT 1842

Analogiška *kraujo* ir *pinigų* koreliacija aptinkama aukų vandenims kontekste – visuotinai žinomas paprotys mesti monetas

ī vandenī³⁸ gali būti sugretintas su gyvulių aukomis arba kraujo nulašiniu į vandenį, plg.: „Tas ežeras norėjęs pakilti. Kad jis nepakiltų ir neužlietų Šiaulių bažnyčios, reikėję išpėti jo vardą. Vienas žmogus atspėjęs. Jam įpjovė bevardį pirštą ir nulašinę tris kraujo lašus pasakė: ‚Telkšiok ir nebeik iš vietos iki sūdnai dienai.‘ Po to ežeras nebekilo ir liko vadinamas Telkšys“ (BIIP p. 86)³⁹.

Pinigai užkeikiami su visiškai juodo katino *krauju*⁴⁰ („Ar glūži melna kaža asinīm varot naudū uzzilēt“, LTT 21553). Sakmėse apie užkastus pinigus (LPK 3612 „Reikalauja galvų“) naudojama tradicinė formulė „Be dvylikos (devynių) galvų neišims“. Manoma, kad „užkeiktų pinigų *be kraujo* nepaimsi“ (BIUL p. 27). J. Balio teigimu, „norint iškasti lobį, reikia jo savininkui [t.y. mirusiajam, užkasusiam pinigus – D.V.] atlyginti, duoti auką, užtat kasėjai, prieš pradėdami darbą, *nužudo toj vietoj* (...) gyvulį, dažniausiai gaidį“ (BIUL p. 13). Latviai mano, jog auka kiekvienu konkrečiu atveju skirtinga, todėl, norint iškasti lobį, reikia nustatyti aukos pobūdį – „Kad nauda žāvējoties, tad vajagot iet klāt un apskatīt, kādas pēdas tur esot redzamas: vai cilvēka, zvēra, vai lopa. Kādas pēdas nu esot, tāds tad nu esot jādod, lai naudū dabūtu rokā“ („Kai pinigai džiovinasi, tai reikia priesti ir pažiūrėti, kieno pēdos ten matosi – žmogaus, žvėries ar gyvulio. Kieno pēdos ten esančios, tą reikėtų atiduoti, kad paimtum pinigus“, LTT 21561). Arba: „Ja kādā vietā, redzot naudū kaltējamies, tad šī vieta vakarā esot jāapkaisa ar svaigu zemi. Kāds kustonis nu esot šai vietā jāupurē, tad naudū varot izrakt. Bez upura naudū nevarot izrakt, jo tad tā grimstot arvien dziļāki zemē“ („Jei kur nors matai dziūstant pinigus, reikia vakare tą vietą parbarstyti šviežia žeme. Koks gyvūnas į šias žemes įmins pėdas, tokį reikia *toje vietoje aukoti*, kad iškastum pinigus. Be aukos pinigų iškasti negalima, nes tuomet jie tik grimzta gilyn į žemę“, LTT 21560).

Kraujas ir auksas yra dvi ugnies formos, todėl, paimant užkastus pinigus, viena ugnies raiška pakeičiama kita, šiuo atveju *pinigai* – *krauju*. Pinigai gali būti paimti tik atlikus šiuos mainus, kurių metu keičiasi figūratyvinė forma, bet turinys lieka tas pats. Kadangi užkasti pinigai turi ryšį su mirusiaisiais (jie užkeikiami prieš mirtį ir priklauso mirusiajam), galima daryti prielaidą, kad *auksas* mirusiųjų pasaulyje turi analogišką mitinę prasmę, kaip ir *kraujas*. Manifestuodami ugnį, pinigai, kaip ir *kraujas*, *rožė*, *žaibo ugnis*, turi transformacijos – perėjimo į kitą pasaulį – reikšmę. Tokios mitinės prielaidos lemia paprotį mirusiajam į karstą dėti *pinigų*: kaip rašo M. Pretorijus, Prūsų Lietuvoje pinigai buvo metami tiesiog į karstą arba į duobę⁴¹. Pinigai figūratyviai suprantami kaip užmokestis už įėjimą į kitą pasaulį: „Dod (...) naudu mironam līdz, ko atdod sv. Pēterim, lai ielaiž debesīs“ („Mirusiajam ģieda pinigų, kuriuos atiduotų šv. Petruī, kad ģleistu į dangū“, 1711 m., LTT 34104); „Mironam iespiež lupatiņā iesietu sudraba vērdiņu rokā kā vārtu naudu, debesīs ieejot“ („Mirusiajam īspaudžia rankon ī skepetēlē ģrištā sidabrinī pinigēli kaip užmokestī už vartū atidarymā, ģeinant ī dangū“, LTT 20998). 1949 metais Pakruojo rajone archeologinių tyrinėjimų metu senkapiuose rastas monetas seni žmonės vadino „šv. Petro pinigēliais“⁴², t.y. suprato jas kaip mokestį šv. Petruī, atidarantiem dangaus vartus. Šis apeiginis „mokestis“ pagreitina vėlės atsiradimą danguje – „Ja mironim ieliek naudu zārkā, tad tas viegli tiek debesīs“ („Jei mirusiajam į karstą ģieda pinigų, tai jis greitai patenka į dangū“, LTT 20999). Todėl net patarlėse sakoma, kad „Ir dangus reikalauja īsipirkimo“ (LTR 465/36–957)⁴³.

7. Ugnies „čysčius“

Pinigai, gulintys žemėje, keičia savo būseną – jie nuolatos valosi: „Iš vakaro pasirodo ugnelė – žiba kaip auksas. Ir lyja, ir miglota, vis tiek, o auksas čyscinasi“ (LTR 4575/813). „Degdami pinigai nusivala ir pasdara vėl kai nauji“ (LTR 2989/366). Kitos sakmės teigia, kad auksas vėdinasi: „Vakare, be-temstant, ar rytmetį, saulei kada tekant, tai iššoksta ugnis kaip ratai, kap didžiausiu vėju nusileidžia, per tą ugnį, tai viskas matytis. Tai, saka, ka auksas taip vėdinas. O kiti sakydava seni žmones, ka velniukā turi auksą išviedinti, tai ugnis vaidinas“ (LTR 4639/118). „Vėjas“ ir „vėdinimasis“ taip pat yra pinigų valymosi forma: „Auksas dega, sidabras. Vosuojasi, vosuojasi, kaip sparnai. Tai pinigai valosi“ (LTR 4551/8).

Auksas – kieta ugnis – periodiškai transformuojasi į plazminę ugnį, kuri turi valymo reikšmę, taip pat kaip, pavyzdžiui, žaibo ugnis, plg.: „Perkūnas muša velnius čystydamas žemę“ (BIPLLT 152), „Jei žmogų užmuša, jis čysčių nebus, jau per jį ugnis yra ėjus“ (BIPLLT 202). Tokią kompetenciją turi ir kiti ugniniai dievai – Saulė, Mėnuo, plg.: „Jaunas Mėnuliū, dangaus karalaici, *cystini* dangū, *cystini* žemę, *apcystyk* mano *griešņu kūnų ir dūšių*“ (BILMM 21); „Seniau, kai paklodavo linus, tai iš paskutinės saujos pakloja ratelį, panašų į saulę, vidurin to rato įdeda akmeniuką ir sako: „Saulut, saulut, kaip tu šviesi, taip baltink ir šiuos linelius“⁴⁴. Valantysis ugnies aspektas susijęs su bendra ugnies *švarumo* samprata, plg.: „Ugnis yra labai švari, su ugnimi ir dūšias čysčių valo. Jei ugnį kas suteršia, ji tuoj valosi, o besivalydama gali viską sudeginti“ (BILMM 225). Besivalanti ugnis yra ekstensyvi, ji išeina iš ugniavietės „pasivaikščioti“, risdamasi kaip „raudonas kamuolys“ (SV p. 85).

Pinigų valymosi procedūra manifestuoja vėlių „čysčių“, plg.: „Netoli Aduciškio po kryžium vidunakcy regis ugnelė kūrenas. Žmonės sako, ką itei tas dūšias, kurias dungun nepri-

ima, ką nesuvisu baltos, e peklon ve nepriima, bo nevisai griešnos“ (LMD I 474/36). „Nesuvisu baltos“ vėlės gauna kentėti „pakūtą“ žemėje, klajodamos ugnelių pavidalais: „Ugnelės, klaidžiojančios naktimis, yra blogų žmonių dvasios, kurių dievas nepriėmė į dangų, o už nusikaltimus paskyrė kiek laiko klaidžioti pasaulyje“ (LTR 1599/68). Žvakelėmis taip pat klaidžioja be apeigų mirę žmonės – „kurie žmonės yra mirę be šv. sakramentų, tai tie žmonės naktį rodosi žvakelių pavidalu“ (BIML 1161). Norint „išvaduoti“ klystžvakėmis klaidžiojančias vėles, reikia atlikti apeigas, kurios arba užpildo ritualinę spragą, atsiradusią neįvykdžius priešmirtinio ritualo („šv. sakramento“), arba mažina vėlės „pakūtą“ ir tą vėlę „čystina“. Todėl pasirodę klystžvakės (vėlės) prašo atlikti apeigas – pakrikštyti, pasimelsti arba užpirkti mišias.

Su tuo pačiu susiję degantys pinigai, pavyzdžiui, norint paimt pinigų, reikia, kad toje vietoje kunigas atlaikytų mišias už numirusius (LTR 2413/113). Kad būtų galima panaudoti iškastus pinigus, reikia užpirkti mišias, pamylėti ubagus ir pakelti „želaunus pietus“ (ŠLSP p. 39). Tokių pažadų turinys susijęs su laidotuvių, šermenų arba mirusiųjų paminėjimų apeigomis. Antra vertus, kadangi *degantys pinigai* manifestuoja vėlių „čystijimosi“ ugnyje procesą, norint juos paimti, reikalinga ugninė „kompensacija“, todėl, pavyzdžiui, naudojama *šventinta žvakė*: kasant pinigus, reikia apsibrėžti aplink ratą *grabnyčine žvake* (LTR 2002/50)⁴⁵. Pagal kitokią versiją, reikalingas apeiginis iškastų pinigų „čystijimas“ su *grabnyčine žvake*, plg.:

Vieną malkele (krūvelę) papyliau, antrą, ir trečią. Ir dabar žvakelę dedu va ant tos malkelės (pirmos), ant tos (antros), ant tos (trečios). Ant tos uždėjau – jau pūkšt, mano žvakelė ožgeso! Tuščią tą pasivežu šalėn, ir vėl dalinu į tris dalis. Aš ir vėl uždegu žvakelę – čia man užgeso. Tuos pavarau šalėn, tie yr *čysti*, reiškia, o čia yr *su velniu*. Ir tol dalysiu aš tas,

kol berasiu va vieną piningėlį, ir dabar, ant katro užgeso, tą piningą paimu, imetu į tą duobę, tą duobelę užkasu, va taip. Ne taip užkasi, paliksi aklas.

LTR 6414/123

Iškasti pinigus ir juos *išvalyti* mitiškai reiškia palengvinti vėlių *čysčių* (taip pat, kaip, pavyzdžiui, pastatyti kryžių⁴⁶, užpirkti mišias ir pan.). Tai atlikus, žmogus apdovanojamas, jis tampa turtingas ir laimingas, pavyzdžiui, iškasęs pinigus ir užpirkęs mišias, pamylėjęs ubagus, pakėlęs „želaunus“ pietus – „*turtingai* gyveno“ (ŠLSP p. 39). „Kam atsitinka nekrikštytą dūšėlę apkrikštyti, tas liekta *laimingas* ant svieto“ (LRSPS p. 212). Elgesys su vėlėmis, pasireiškiančiomis ugnies pavidalais, turi dvi atomazgas, susijusias su *valymo(si)* sąvoka: (1) žmogus, radęs degančius pinigus, juos „išvalo“ ir tampa turtingas, o drauge padeda dūšiai „išsičystinti“, t.y. išeiti iš „čysčiaus“; (2) paėmęs pinigus, bet neatlikęs „valymo“ ritualo, žmogus užsitraukia nelaimę – „tiem žmonėm nelaimės ir nelaimės (...) Labai bagoti žmonės, ale visi lozoriai: tai šlubi, tai kitam veidas sugadintas. Jie seniau rado pinigus“ (BIUL 77). Todėl susidūrimą su ugninių vėlių pasauliu galima interpretuoti kaip atliktą arba neatliktą ritualą, kitaip sakant, kaip įvykusią arba neįvykusią transformaciją. Vėlė arba pereina į kitą būseną, arba, pinigams nugrimzdus skradžiai žemę (jų „neišvalius“), lieka kentėti dar „šimtams“ metų (BIUL 63–64). Nuolatinę *aukso* būsenų kaitą („valymosi“ procesą) – kilimą iš žemės, vėdinimąsi, džiūvimą, garavimą – implikuoja ugnies *degimo* (*naikinimo*, *valymo(si)*) reikšmės. „Valymosi“ reikšmė įeina ir į kitų *ugninių* figūrų seminę sudėtį, pavyzdžiui, *rožė* (liga) suprantama kaip ugnies valymosi efektas, galintis atsirasti ant žmogaus kūno jam užteršus ugnį (žr. § 3). Fiziologinis kraujavimas taip pat yra ugninis organizmą valantis procesas, kurio metu draudžiama liestis prie *švarios* ugnies, kad ji neimtų „valytis“ (nekiltų gaisras), plg.: „Pavojinga ugnis nuo pala-

ginės [neseniai pagimdžiusios, kraujuojančios – D.V.] moteriškės. Būdavo, palaginę nelabai ir leisdavo prie ugnies. Pasaakoja, kad Panaros k., Liškiavo par., palaginė virino arielką, kuri užsidegė ir uždegė jos drabužius, tai ji bėgo per kaimą, ugnis paskui ją ir išdegino visą kaimą“ (BILMM 230).

Bendri *ugnies* raiškų – *rožės, kraujo, aukso* – bruožai, besiremiantys gimininga semine sudėtimi, leidžia vadinti šias figūras mitinėmis *ugnies formomis*, manifestuojančiomis vieną iš pasaulio elementų. Tai trys metaforinės ugnies galimybės, gyvuojančios realių ir potencialių mitinių vaizdų apsupty (ugnis taip pat reiškiasi kaip raudonas gaidys, spindinti gyvačių karaliaus karūna, ugniaspalvė boružė ir t.t.). Atskirų ugnies formų ir jų tarpusavio koreliacijos tyrimai leidžia pažinti mitinį ugnies konceptą, spinduliuojantį daugybe figūratyvinių blyksnių. Lieka galutinis ir pats sunkiausias uždavins – sakralinės priklausomybės klausimas, kurį šiandien galime tik vos vos paliesti.

Šaltiniai ir jų santrumpos

- BIIP – J. Balys, *Istoriniai padavimai*, Chicago, 1949.
- BILLS – J. Balys, *Lietuvių liaudies sakmės*, t. 1, Kaunas, 1940.
- BILMM – J. Balys, *Liaudies magija ir medicina*, Bloomington, Ind., 1951.
- BILŽPT – J. Balys, *Lietuvių žemdirbystės papročiai ir tikėjimai: Lietuvių liaudies tradicijos*, Silver Spring, Md., 1986.
- BIML – J. Balys, *Mirtis ir laidotuvės: Lietuvių liaudies tradicijos*, Silver Spring, Md., 1981.
- BIPLLT – J. Balys, *Perkūnas lietuvių liaudies tikėjimuose*, in *Tautosakos darbai*, t. 3, Kaunas, 1937.
- BIUL – J. Balys, *Užburti lobiai: Lietuvių liaudies sakmės*, London, 1958.
- BIVV – J. Balys, *Vaikystė ir vedybos: Lietuvių liaudies tradicijos*, Silver Spring, Md., 1979.
- BsIGVV – *Iš gyvenimo lietuviškų vėlių bei velnių*, surinko Dr. J. Basanavičius, Kaunas, 1928 (trečia elektr. laida).
- IT – *Latviešu tautas teikas: Izcelšanās teikas: Izlase*, sastādītāja A. Ancelāne, Rīga, 1991.

- KlvD – *Prusijos Lietuvių dainos*, surinko Vilius Kalvaitis, Tilžėje, 1905.
- KrK – *Kėrai*, surinko prof. V. Krėvė Mickevičius, in *Tauta ir Žodis*, kn. 4, Kaunas, 1926.
- LBŽ – *Lietuviškas botanikos žodynas*, sudarė botanikos žodyno komisija, vadovaujama doc. L. Vailionio, d. 1, Kaunas, 1938.
- LD – K. Barons, H. Visendorfs, *Latvju Dainas*, s. 1., Jelgavā, 1894; s. 2–6, Pēterburgā, 1903–1915.
- LIIR – Lietuvos istorijos instituto rankraštynas.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. 1–18, Vilnius, 1968–1998.
- LLD – *Lietuvių liaudies dainynas*, t. 3, *Karinės-istorinės dainos*, kn. 1, parengė P. Jokimaitienė, melod. parengė Z. Puteikienė, Vilnius, 1985.
- LMD – *Lietuvių mokslo draugijos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne*.
- LRSPS – *Lietuvos rašytojų surinktos pasakos ir sakmės*, parengė B. Kerbelytė, Vilnius, 1981.
- Ltdz – *Latviešu tautas dziesmas: Izlase*, s. 1–3, kārt. O. Ambainis un citi, Rīgā, 1955–1957.
- LTD – *Latvju tautas dainas*, ilustrēts izdevums ar variantiem un zinātniskiem apcerējumiem, s. 1–12, red. prof. J. Endzelīns, sakārt. R. Klaustiņš, Rīgā, 1928–1932.
- LTM – *Latviešu tautas mīklas: Izlase*, sastādījusi A. Ancelāne, Rīgā, 1954.
- LTR – *Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas*.
- LTt – *Latviešu tautas ticējumi*, s. 1–4, sakrājis un sakārtojis prof. P. Šmits, Rīgā, 1940–1941.
- LTt – *Lietuvių tautosaka*, t. 4. *Pasakos. Sakmės. Pasakojimai. Oracijos*, medžiagą paruošė L. Sauka, A. Seselskytė, N. Vėlius, K. Viščinis, Vilnius, 1967; t. 5. *Smulkioji tautosaka. Žaidimai ir šokiai*, medžiagą paruošė K. Grigas, Vilnius, 1968.
- LzTŽ – J. Petrauskas, A. Vidugiris, *Lazūnų tarmės žodynas*, Vilnius, 1985.
- MLZ – V.J. Mansikka, „Litauische Zaubersprüche“, *FF Communications*, Helsinki, nr. 87, 1929.
- RD – L. Rēza, *Lietuvių liaudies dainos*, t. 1, paruošė J. Jurginis ir B. Kmitas, Vilnius, 1958.
- SDŽ – S. Stanevičius, *Dainos žemaičių*, Vilnius, 1954.
- SIS – *Sutartinės: daugiabalsės lietuvių liaudies dainos*, t. 1–3, sudarė ir paruošė Z. Slaviūnas, Vilnius, 1958–1959.
- ŠLSP – *Šiaurės Lietuvos sakmės ir pasakos*, surinko M. Slančiausko bendradarbiai: J. Trumpulis, P. Narvydas ir kiti, parengė N. Vėlius, Vilnius, 1985.

SV – *Sužeistas vėjas: Lietuvių liaudies mitologinės sakmės*, sudarė N. Vėlius, Vilnius, 1987.

TD – *Tautosakos darbai*, t. 4, Kaunas, 1938; t. 5, Kaunas, 1938.

Tdz – *Tautos džiėsmas: Papildinājums Kr. Barona „Latvju dainām”*, s. 1–4, prof. P. Šmita redakcijā, Rīgā, 1936–1939.

Nuorodos

- ¹ A.J. Greimas, *Tautos atminties beieškant: Apie dievus ir žmones*, Vilnius–Chicago, 1990, p. 472.
- ² W. Mannhardt, „Die lettischen Sonnenmythen“, in *Zeitschrift für Etnologie*, Berlin, 1875, d. 7, p. 97.
- ³ V. Kaunienė, E. Kaunas, *Vaistingieji augalai: Žinynas*, Kaunas, 1991, p. 99; plg. la. saules lapiņas „dedešva“ (LBŽ 212).
- ⁴ V. Tumėnas, „Roželės' ornamento simbolika“, *Krantai*, 1989, nr. 12, p. 15.
- ⁵ *Latviešu tautos dzīvesziņa 2: Daba, debesis, dievības, sakārt.* A. Rudzīte, Rīga, 1990, p. 77.
- ⁶ J. Vaiškūnas, „Saulės ir mėnulio simbolika baltų pasaulėžiūroje“, in *Senovės baltų simboliai*, Vilnius, 1992, p. 133–137.
- ⁷ Ibid.
- ⁸ Г. Петкевичъ, «Матеріалы по народной медицинѣ литовцевъ», in *Живая старина*, С.-Петербургъ, 1911, вып. 2, с. 181.
- ⁹ Dėl to, pavyzdžiui, „užkalbėjimuose nuo gyvatės įkandimo ugnis yra izomorfinė gaidžio kraujui“, žr. M. Zavjalova, „Ugnies įvaizdis liėuvių ir rusų užkalbėjimuose“, *Liaudies kultūra*, 1998, nr. 1, p. 8.
- ¹⁰ Ugnies traukimo reikšmė motyvuoja ir kai kuriuos kitus vaistingųjų augalų pavadinimus, pavyzdžiui, gyslotis, kuris dedamas ant žaizdų, sumušimų, vočių (žr. *Vaistiniai augalai*, vyr. redaktorius J. Pipinys, Vilnius, 1973, p. 113), vadinamas *traukažole*, *trauku*, *traukučiu*, *trauklapiu* (LBŽ p. 64).
- ¹¹ Plg.: „Močiakalapiai [šalpusniai – D. V.] nuog žaizdos gerai ištraukia ugnis ir gija“ (LKŽ 17 p. 386).
- ¹² Gundega, ugunspuķe („ugnies gėlė“) – aitrusis vėdrynas (*Ranunculus acer*), liėuviškai vadinamas *ugniagėle*, *ugniažole* (LBŽ p. 291).
- ¹³ W. Mannhardt, *Letto-preussische Götterlehre*, Rīgā, 1936, p. 534.
- ¹⁴ Latvių liaudies medicinoje kai kurių ligų pavadinimai apibūdina jų kilmę, pavyzdžiui, *ugunsvātis* („ugnies votis“) yra votis arba žaizda, atsiradusi nuo ugnies, *mirona vaina* („mirusiojo liga“) – liga, atsirandanti, kai mirusysis pakenkia gyvajam (LTT 20878) ir pan.

- ¹⁵ „Marijakraužės, šventajanskos, geltonai žydzi. Tai jeigu yra kur viduryse ronos, tai gydzia ronas – nuog plauciu, nuog žarnų, nuog jaknų“ (LTR 6447 / 1424).
- ¹⁶ Plačiau žr. V. Vaitkevičius, „Akmenys su pėdomis Lietuvoje“, *Lituanistica*, 1997, nr. 2(30), p. 34–35.
- ¹⁷ *Lietuvninkai: Apie vakarų Lietuvą ir jos gyventojus devyniolikto amžiuje*, paruošė V. Milius, vertė V. Jurgutis, Vilnius, 1970, p. 231–232.
- ¹⁸ Ibid.
- ¹⁹ Plg. BIPLLT 587, 593, 596, 600.
- ²⁰ Taip pat žr. V. Vaitkevičius, op. cit., p. 33; N. Laurinkienė, „Senovės lietuvių dievas Perkūnas“, in *Tautosakos darbai*, t. 4(11), Vilnius, 1996, p. 126.
- ²¹ V. Vaitkevičius, op. cit., p. 34.
- ²² E. Stanikaitė, „Gėlių darželiai“, *Mūsų kraštas*, 1994, nr. 2(5), p. 77.
- ²³ Plg. būrimą dėl ligoonio likimo: „Raudonų raudonų pivenių virini. Nu, ir tada žiūri: kad ružava, tai atgis ar didelis, ar mažas, o kad baltas, tai jau mirs, neatgis“. (LTR 6447/1291)
- ²⁴ Lietuvių liaudies dainose tokia pat tradicinė kapų gėlė yra *rūta*. V. Tumėno teigimu, „rūtos (kurios lietuviams atstojo rožės (išretinta – V. T.) ir buvo meilės bei nekaltybės ženklu, vestuviniu simboliu dažnai puošė lietuvininkų kapus“. V. Tumėnas, „Roželės’ ornamento simbolika“, p. 18.
- ²⁵ Rožės kaip ikapių komponentą paliudija ir archeologiniai duomenys, pavyzdžiui, XVII a. moters kape archeologams teko rasti piliarožių (*Althea*) sėklų, žr. A. Varnas, E. Ivanauskas, „Šapnagių (Akmenės raj.) XVI–XVII a. senkapiai“, in *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai*, A serija, t. 3, 1987, p. 38.
- ²⁶ Tokia pati raudona juosta naudojama kraujui stabdyti ir karpoms bei kitiems skauduliams gydyti, plg. „Es aizsēju asins upi Ar sarkanu dzīparīnu“ („Aš užrišau kraujo upę Su raudona juostele“), žr. J. Kursīte, *Latviešu folklorā mītā spoguļi*, Rīgā, 1996, p. 60.
- ²⁷ J. Sudrabs, op. cit., p. 425.
- ²⁸ E. Šimkūnaitė, „Metus baigia savarja“, *Mokslas ir gyvenimas*, 1990, nr. 12, p. 28.
- ²⁹ V. Kaunienė, E. Kaunas, op. cit., p. 204.
- ³⁰ Z. Slaviūnas, „Liaudies papročiai ir mitiniai įvaizdžiai Mažvydo raštuose“, in *Senoji lietuviška knyga*, Vilnius, 1947, p. 182.
- ³¹ Dėl kieto ugnies pavidalo žr. A.J. Greimas, op. cit., p. 77–78.
- ³² T.p. žr. A.J. Greimas, op. cit., p. 468.
- ³³ J. Kursīte, op. cit., p. 73–74.
- ³⁴ A.J. Greimas, op. cit., p. 77.
- ³⁵ B. Senkėvičia, *Jāņi – vasaras saulgrieži*, Stockholm, 1969, p. 159.
- ³⁶ Žr. AT 707.

- ³⁷ T.p. žr. BILŽPT 1852–1853.
- ³⁸ Žr. J. Balys, *Lietuvių liaudies pasaulėjauta tikėjimų ir papročių šviesoje*, Čikaga, 1966, p. 37–38.
- ³⁹ Plačiau žr. D. Vaitkevičienė, „Susitikimas su vandenimis: sakralinės sutarties požymiai“, *Lituanistica*, 1996, nr. 4(28), p. 58–64.
- ⁴⁰ Plg. analogišką rožės „būrimą“: „Nuo rožės gydosi juodo katino krauju, išvarvintu iš uodegos. Jei jau uodega būtų nukirsta, tad iš ausių. Duoda to kraujo gerti po 9 lašus“, Г. Петкевичъ, op. cit., c. 197.
- ⁴¹ W. Mannhardt, *Letto-preussische Götterlehre*, p. 297.
- ⁴² M. Černiauskas, *Kodėl mirusiems į kapus buvo dedamos monetos* (mašinraštis), Vilnius, 1981, p. 1, LIIR F. 2–47.
- ⁴³ Nors gausi šio tipo patarlių grupė teigia, kad „Į dangų su pinigais neišpirksi“, tuo atitikdamas krikščionišką manymą apie dangaus karalystę, vis dėlto yra priešingų variantų (dėl semantikos pasikeitimo plg. „Išmanai, kiek kiaulė apie debesį“ (t.y. nieko neišmanai) ir „[Kiaulė] daug žino, kur debesys eit“, žr. A. J. Greimas, op. cit., p. 56.
- ⁴⁴ A. Gudjurgis, „Linų derliaus spėjimai“, in *Kraštotyra*, Vilnius, 1970, p. 255.
- ⁴⁵ Plg. kasti reikia su lazda, kuria *bažnyčioje gesina žvakes* (LTR 284/607).
- ⁴⁶ B. Buračas, *Lietuvos kaimo papročiai*, parengė A. Degutis, V. Jankauskas, V. Mišius, Vilnius, 1993, p. 280.